

DIVINITATEA ÎN ORTODOXIE ȘI ISLAM. IISUS HRISTOS ÎN CORAN

- DIVINITY IN ORTHODOXY AND ISLAM.
JESUS CHRIST IN THE QURAN-

Constantin-Denis-Dănuț BOBOC,
PhD. Student of Craiova University,
ROMÂNIA
Email: d_boboc21@yahoo.com

ABSTRACT

For a correct analysis of the interreligious dialogue between Orthodoxy and Islam, we must look closely at the basic doctrines of the two great religions and, through openness to dialogue, understand its importance in the contemporary world. In this apologetic approach, we need Orthodox dogmas to guard against the danger of altering the teaching of the Eastern faith, as a result of searches through other religions. As for the differences between the two great religions, they must be viewed objectively and responsibly, also seeking the historical context in which they were formed.

Keywords: *interreligious dialogue; Orthodoxy; Islam; Jesus Christ;*

INTRODUCERE

Pentru o analiză corectă asupra dialogului interreligios dintre ortodoxie și islam, trebuie să privim atent spre doctrinele de bază ale celor două mari religii și prin deschiderea către dialog să înțelegem importanța sa în lumea contemporană. În acest demers apologetic ne sunt necesare dogmele ortodoxe pentru a ne feri de pericolul alterării învățăturii de credință răsăriteană, în urma căutărilor prin alte religii.

În ceea ce privește diferențele dintre cele două mari religii, ele trebuie privite în sens obiectiv și cu responsabilitate, căutând și contextul istoric în care acestea s-au format.

Religia islamică apare odată cu manifestarea lui Mahomed, cel care avea să devină Profetul providențial al musulmanilor. Această mișcare religioasă de la începutul secolului al VII-lea a venit ca ceva normal la influența și răspândirea arabilor în zonele limitrofe ale Imperiului Roman. Modalitatea prin care s-a făcut această răspândire este una sinistă, despre care mulți istorici și chiar scriitori bisericești ai vremii respective au condamnat expansiunea islamului.

După mărturiile expuse de Sfântul Ioan Damaschin, care în vremea aceea s-a retras la Mănăstirea Sfântul Sava din ținutul arid al Iudeii, reies câteva caracteristici ale „noii religii” din timpul său: „*Mai există și superstiția ismaeliților care înșală poporul, care ține până astăzi, înaintemergătoare fiind a Antihristului. Își are zvorul de la Ismael, cel care i-a fost născut lui Avraam de Agar și de aceea sunt numiți și agareni, și ismaeliți. Ei sunt numiți și sarazini, ca unii care au fost izgoniți lipsiți de Sarra, căci Agar i-a spus îngerului: „Sarrah*

m-a alungat lipsită”¹. Aceștia, așadar, erau adoratori ai dolilor și venerau steaua dimineții și pe Afrodita pe care o numesc Chabar în graiul lor, care înseamnă „mare”; așadar, până în vremea lui Heraclie au fost neîndoiește adoratori ai idolilor. De atunci, iată că un fals profet s-a ivit în rândul lor supranumit Mohamed [Maḡēd], care, după ce a dat de Vechiul și Noul Testament și, pare-se, a purtat discuții cu un monah arian, și-a făurit o erezie proprie. Sub pretextul evlaviei, ca să-i facă pe [acei] oameni să creadă, a zvonit că i-a fost trimisă din cer o carte. Astfel, după cea a însemnat în cartea sa câteva păreri vrednice de răs, le-a înmănat-o acelor pentru a i se supune”².

Odată cu trecerea timpului s-au notat și ciocniri importante ale celor două religii, ortodoxie și islam, încercându-se astfel să se găsească metode de a dialoga și a căuta puncte de legătură. Chiar dacă există discrepanțe între cele două, există și lucruri care le unesc, iar conviețuirea în lumea actuală reprezintă un deziderat pentru ambele părți. Aici trebuie să fim însă foarte atenți la compromisuri, căci nu putem face rabat de învățătura de credință ortodoxă de sorginte răsăriteană, pentru a avea un discurs împăciuitoare și maleabil.

Prin eforturi considerabile făcute atât de musulmani, cât și de creștini, putem vorbi astăzi despre istoria unui dialog interreligios, care s-a dezvoltat enorm în secolul trecut, încă de la prima Conferință Misionară Mondială de la Edinburgh, din anul 1910. Aici s-au pus bazele înființării Consiliului Mondial al Bisericilor, chiar dacă la întrunirea de la Edinburgh nu au participat reprezentanți ai Bisericii Ortodoxe sau Catolice, fiind una numai cu participanți protestanți³. Însă, prin raportul Comisiei a IV-a, *The Missionary Message in Relation to Non-Christian Religions*, se înțelege în mod direct ce tip de relații ar trebui să fie afișate de creștini și de credincioșii altor religii: „Scopul Comisiei, așa cum a fost definit de Comitetul Executiv al Conferinței, a fost să studieze problemele implicate în prezentarea creștinismului pentru populațiile aparținând lumii necreștine”⁴. Așadar se cere ca oamenii, aparținând unor religii diferite să fie mai deschiși la dialog, cu o atitudine de bună-înțelegere, simpatie și respect reciproc.

1. TRINITATE ȘI SINGULARITATE

În ceea ce privește lucrul cel mai important din ortodoxie și islam este, desigur, divinitatea și modul de raportare al credincioșilor din ambele religii la entitatea sa. În ortodoxie, creștinii se închină unui Dumnezeu Treimic, dogmă dezbătută și stabilită la Sinodul IV Ecumenic de la Calcedon, ceea ce avea să fie „dogma Sfintei Treimi”: „Formula dogmatică a Dumnezeirii unice în ființă și întreit în Persoane este, ca orice formulă dogmatică, mărturisirea credinței într-o realitate care ne mântuiește și deci ne dă un minimum pentru înțelegere, dat fiind abisul infinit al Dumnezeirii. Ea delimitează învățătura

¹ κέννη: de la κενός, care înseamnă „gol”, aici „goală”, dar cu sensul de „lipsită de orice bun, fără nici un mijloc de întreținere.

² Daniel J. Sahas, *Sfântul Ioan Damaschinul despre islam. Erezia ismaeliților*, trad. din engleză și greacă veche de Dragoș Dăscă, Editura Doxologia, Iași, 2015, p. 191.

³ Adrian Boldișor, *Poziția ortodoxă față de dialogul inter-religios. Dialogul cu Islamul*, în „Revista Teologică” (92), 2010, p. 205.

⁴ *Report of Commission IV. The Missionary Message in Relation to Non-Christian Religions, with Supplement: Presentation and Discussion of the Report in the Conference on 18th June 1910*, Published for the World Missionary Conference by Oliphant, Anderson & Ferrier, Edinburgh and London, and the Fleming H. Revell Company, New York, Chicago and Toronto, 1910, p. 1.

creștină despre Dumnezeu față de alte învățături numai în sensul că o astfel de Dumnezeire este singura mântuitoare, ca bază a comuniunii iubitoare cu noi în eternitate”⁵.

Pentru credincioșii musulmani, există doar Allah, ca Dumnezeu solitar și resping trinitatea. În baza doctrinei lor, numită *tawhid*, care este prezentă tot timpul în viața unui musulman, fiind și primul stâlp al credinței islamice, este rezumată astfel: „*La ilaha illa Allah wa Muhammad rasulu Allah*” tradusă prin „nu există dumnezeu afară de Allah, iar Mahomed este trimisul lui Allah.” De aici ne putem da seama de asemănarea dintre islam și celelalte credințe monoteiste ale lumii, dar realizăm și o particularitate, și anume, importanța Profetului Mahomed⁶.

Mahomed, fondatorul și marele Profet al lumii islamice a trăit între anii 570-632 d.Hr. Deși el se naște într-o lume politeistă, căci înainte de marea sa reformă, arabii considerau că întreaga lume este însuflețită de spirite, bune sau rele. De aceste spirite rele ei se fereau și astăzi prin anumite însemne și amulete, cum ar fi „ochiul lui Allah”, inspirat din „ochiul lui Horus” al egiptenilor sau mâna Fatimei, fiica lui Mahomed.

Tot în acest sens, putem afirma că Sanctuarul de la Mecca, datează dinaintea Profetului Mahomed, unde erau păstrate reprezentările spiritelor deșertului, care trebuiau consultate de arabi înainte a unei lupte sau a unei decizii importante și care trebuiau îmbunate cu diferite jertfe. Profetul Mahomed își începe activitatea în jurul anului 610, la vârsta de 40 ani, primind de la Allah mai multe mesaje aduse de Îngerul Gabriel, mesaje ce aveau să devină ulterior cele 114 capitole ale Coranului.

Mahomed cunoștea destul de bine tradiția iudaică și cea creștină și nu face altceva decât să afirme că forma mesajului său este cea desăvârșită și că prin el se încheie acest ciclu de revelație, el fiind Profetul ales de însuși Allah, care îi trimite și textul Coranului: „*Apoi, din cauza încălcării legământului lor, i-am blestemat Noi și le-am împietrit inimile, căci ei au răstălmăcit cuvintele și au uitat o parte din ceea ce li s-a reamintit. Tu nu vei înceta să descoperi înșelătoria lor, afară de un mic număr dintre ei. Dar iartă-i pe ei și nu-i băga în seamă! Allah iubește pe cei care fac bine. Și am încheiat Noi legământ cu aceia care au zis: „Noi suntem creștini, dar au uitat ei o parte din ceea ce li s-a reamintit. Deci am stârnit Noi ură și vrajbă între ei până la ziua învierii. Atunci le va vesti Allah ceea ce au făcut ei. O, oameni ai Scripturii! A venit la voi Trimisul Nostru ca să vă arate multe lucruri din cele pe care voi le-ați ascuns în Scriptură, trecând peste multe altele. V-au venit nouă o lumină și o Carte limpede de la Allah. Prin ea Allah îi călăuzește pe căile păcii și mântuiri pe aceia care caută mulțumirea Lui. Și El îi scoate din întuneric la lumină, prin grația Sa, și îi călăuzește pe un drum drept. Necredincioși sunt aceia care zic: „Dumnezeu este Mesia, fiul Mariei”. spune: „Cine L-ar putea împiedica pe Allah, dacă ar voi să-l facă să piară pe Mesia, fiul Mariei, ca și pe mama lui și pe toți care se află pe pământ? Ale lui Allah sunt împărăția cerurilor și a pământului, precum și ceea ce se află între ele. El creează ce El voiește. Și Allah este cu putere peste toate!”* (Coran, 5, 13-17).

Din textul de mai sus ne dăm ușor seama de superioritatea tonului din Coran, față de Tora sau de Sfânta Scriptură. Oamenii Scripturii sunt evreii și creștinii, care au omis să explice anumite pasaje din lege și care au alterat mesajul divin, iar trimisul lui Allah pentru a îndrepta această blasfemie, nu este altcineva decât Mahomed, care reprezintă și o pecete a revelației. Cine nu va respecta această îndreptare, va ajunge inevitabil în iad. Creștinismul

⁵ Pr. prof. dr. Dumitru Stăniloae, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. I, Ediția a II-a, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1996, p. 196.

⁶ Henri Lammens, *Islamul. Credințe și instituții*, trad. prefață și aparat critic de Ioan Feodorov, Grupul editorial Corint, București, 2003, p. 69.

acceptă Vechiul Testament și cuprinde în cărțile canonice ale Sfintei Scripturi și Noul Testament, însă Coranul pare să fie o încercare de conciliere a celor două tradiții – iudaism și creștinism, ambele împlinindu-și scopul prin islam⁷. Tot în textul dat, observăm pluralul „Noi” în adresarea lui Allah către oameni, pe care Mahomed îl folosește pentru arăta respectul de care trebuie să se bucure Creatorul, este o formă de politețe, dar totodată trebuie spus că există o particularitate a stilului literar în limba arabă și care constă în folosirea pronumelui *nahnu* („noi”) atunci când o persoană se referă la ea însăși.

De asemenea, în același sens, în limba arabă se poate folosi atât pronumele *ana* („eu”), care indică o singură persoană, cât și *huwa* („el”). Vorbind despre existența unui singur Dumnezeu, autorul Tariq Ramadan, face precizarea că pentru credinciosul musulman este imperativă raportarea la Allah și la atributele sale ca fiind personale și de neîmpărtășit cu o altă ființă, fie ea divină sau umană: „*reflectând asupra numelor și atributelor divine ale lui Allah, cunoscută ca - Tawhid Al-Asma' Was-Sifat – credincioșii se pot apropia mai mult de prezența Lui*”⁸.

Ideea unui Dumnezeu solitar nu este acceptată în teologia ortodoxă, acolo unde iubirea lui Dumnezeu are rol principal în relațiile intra-trinitare și în relație cu lumea creată, în general și cu omul, în special. Așadar, conform scrierilor Sfântului Dumitru Stăniloae, în interiorul Sfintei Treimi vorbim despre o relație de iubire desăvârșită între Persoanele Sfintei Treimi, relație pe care și noi oamenii dorim să o imităm, în limitele umanității: „*iubirea presupune totdeauna două eu-uri care se iubesc sau un eu care iubește și un altul care primește iubirea sau de care cel ce iubește știe că e conștient de iubirea lui. Și aceasta, într-o reciprocitate. Dar în același timp iubirea unește două eu-uri în proporție cu iubirea dintre ele, fără să le confunde, căci aceasta ar pune capăt iubirii. Deci iubirea desăvârșită unește paradoxal aceste două lucruri: mai multe eu-uri care se iubesc, rămânând neconfundate, și o unitate maximă între ele. Fără existența unei iubiri desăvârșite și veșnice nu se poate explica iubirea din lume și nu se vede nici scopul lumii... Iubirea presupune o ființă comună în trei persoane, cum spune învățătura creștină*”⁹, pe când imaginea solitarului Allah este lipsită de împlinire și desăvârșire.

Faptul că „*Dumnezeu este iubire*” (I Ioan 4, 8), înseamnă că iubirea se definește prin relația dintre cele trei Persoane ale Sfintei Treimi, în dăruirea lor reciprocă, în *perihoreză*. Numai în acest duh al iubirii, putem înțelege creația lumii și a omului, nu ca o dependență a lui Dumnezeu față de creație, pentru că lui Dumnezeu nu i se poate adăuga sau scădea nimic, El fiind deja desăvârșit mai înainte de veci.

2. IDENTITATEA LUI IISUS HRISTOS ÎN ORTODOXIE ȘI ISLAM

Noțiunea de *trinitate* provine chiar de la Iisus Hristos, Care învață în dese rânduri despre acest lucru: *Drept aceea, mergând, învățați toate neamurile, botezându-le în numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh*” (Matei 28, 19); „*Eu și Tatăl Meu Una suntem*” (Ioan 10, 30); „*Dacă nu fac lucrările Tatălui Meu să nu credeți în Mine. Iar dacă le fac, chiar dacă nu credeți în Mine, credeți în aceste lucrări, ca să știți și să cunoașteți că Tatăl este în Mine și Eu în Tatăl*” (Ioan 10, 37-38). Persoana lui Iisus Hristos este prezentată și de Coran, dar numai în forma unui oarecare profet, Care le-a arătat oamenilor calea cea dreaptă, El nu este Fiul lui Dumnezeu: „*Mesia, fiul Mariei, nu este decât un trimis, asemenea trimișilor de*

⁷ Nadia Anghelescu, *Introducere în islam*, ediția a doua, revăzută și adăugită, Editura Polirom, Iași, 2014, p. 32.

⁸ Tariq Ramadan, *Islam: The essentials*, a Pelican Book, translated by Fred A. Reed, Pelican an imprint Penguin Books, 2017, p. 84.

⁹ Pr. prof. dr. Dumitru Stăniloae, *op. cit.*, p. 195.

dinainte de el, iar mama lui este o femeie cu evlavie adevărată” (Coran 5, 75); „Înainte lui Allah, Isus este asemenea lui Adam, pe care El l-a făcut din lut și apoi i-a zis lui „Fii” și el a fost” (Coran 3, 59).

Pentru islam, Iisus Hristos este unul dintre profeți, asemenea lui Adam și Avraam, profet născut din Maria, care a făcut minuni și i-a învățat pe oameni, iar apoi S-a înălțat la cer. Mai mult decât atât, Coranul vorbește despre Hristos ca despre o creatură, făcută din lut și supusă poruncii de „a fi” a lui Allah. Tot din Coran aflăm că Iisus este trimisul lui Allah pentru a pregăti cărările lui Mahomed, asemănător cu rolul Sfântului Ioan Botezătorul din Sfânta Scriptură: „Și adu-ți aminte când Isus, fiul Mariei, a zis: O, fii ai lui Israel! Eu sunt trimisul lui Allah la voi, întărind Tora de dinainte de mine și vestind un Trimis ce va veni după mine și al cărui nume este Ahmad¹⁰!” (Coran 61, 6). Conform Coranului, fiecare musulman are datoria de a asculta de profeți și de a-i cinsti pe aceștia și nu au voie să ridice un profet sau să-l coboare pe altul, însă pentru musulmani Iisus nu a murit pe Cruce pentru păcatele noastre și nu este „Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat”.

Din perspectivă ortodoxă, Iisus Hristos se prezintă pe Sine ca o Persoană, egală și de aceeași Ființă cu Tatăl – „Toate Mi-au fost date de către Tatăl Meu și nimeni nu cunoaște pe Fiul, decât numai Tatăl, nici pe Tatăl nu-L cunoaște nimeni, decât numai Fiul și cel căruia va voi Fiul să-i descopere” (Matei 11, 27) – pe când în islam sau chiar și în iudaism, acest lucru reprezintă o blasfemie, o ofensă adusă divinității și tocmai pentru astfel de cuvinte Iisus a fost răstignit. Dacă privim în islam, la modul de exprimare al lui Mahomed față de Allah, nu există o asemenea apropiere: „Doar tu știi ce este în sufletul meu, pe când eu nu știu ce este în sufletul Tău! Doar Tu ești Marele Știutor al celor neștiute!” (Coran 5, 116).

Cel mai mare păcat posibil pe care îl poți face, conform religiei islamice, este acela de a pune pe cineva alături de Allah, tocmai ceea ce fac creștinii numindu-l pe Iisus Hristos Fiul lui Dumnezeu. Despre unii ca aceștia Coranul ne învață că Allah îi va opri de la Rai și îi va arunca în foc: „pe cel care așază lângă Allah pe altcineva, Allah îl va opri de la rai, iar adăpostul lui va fi focul, iar cei nelegiuți nu vor afla ajutor” (Coran 5, 70). Așadar a crede în Sfânta Treime este un păcat extrem de grav, condamnat în mod explicit în Coran: „necredincioși sunt aceia care spun: Dumnezeu este treimea din trei, căci nu există altă divinitate în afară de Allah cel Unic și de nu vor înceta să vorbească astfel, îi va atinge și pe cei necredincioși dintre ei chin dureros” (Coran 5, 73) sau în alt loc: „O, voi oameni ai Scripturii! Nu exagerați în privința religiei Voastre și nu spuneți despre Allah decât adevărul! Mesia Isus, fiul Mariei, este trimisul lui Allah, cuvântul Său pe care El l-a transmis Mariei și un duh de la El. Credeți, așadar, în Allah și în trimișii Săi. Și nu spuneți „Trei!”. Opriți-vă de la aceasta și va fi mai bine pentru voi. Allah nu este decât un Dumnezeu Unic. Slavă Lui! Să aibă El un copil? (Coran 4, 171). Putem afirma fără echivoc că islamul contestă dumnezeirea lui Iisus Hristos și existența unei alte persoane asemenea lui Allah, mai ales un fiu al acestuia¹¹.

Cum ar trebui să privim aceste afirmații din Coran din punct de vedere creștin-ortodox? Ei bine, Iisus Hristos nu s-a dezis niciodată de ceea ce El a afirmat, chiar și atunci când a fost amenințat cu moartea, așa se face că la întrebarea arhiereului: „Ești tu Hristosul, Fiul Celui binecuvântat? Iar Iisus a zis: Eu sunt și veți vedea pe Fiul Omului șezând de-a dreapta Celui Atotputernic și venind pe norii cerului. Iar arhiereul, sfâșiindu-și hainele, a zis:

¹⁰ Atât numele Mahomed, cât și numele Ahmad provin de la aceeași rădăcină (*hamide*) care exprimă sensul de *laudă*, *preamărire* sau *slavă*. Ele au sensul comun de *laudat*, *mărit*, *slăvit*, dar în Coran apar ca nume proprii, desemnând aceeași persoană: *profetul Islamului*.

¹¹ Tariq Ramadan, *op. cit.*, p. 84-85.

Ce trebuință mai avem de martori? Ați auzit hula. Ce vi se pare vouă? Iar ei toți au judecat că El este vinovat de moarte” (Marcu 14, 61-64). Iisus nu a vorbit despre concepte abstracte, despre idealuri sau despre adevăruri aflate în afara Sa, El a afirmat întotdeauna că El reprezintă „Calea, Adevărul și Viața” (Ioan 14, 6) și că noi ne vom afla odihnă în El – „neliniștit este sufletul nostru până ce se va odihni în Tine”¹².

CONCLUZII

Din cele prezentate anterior, se remarcă diferența pe care musulmanii o fac între un profet și un trimis. Pe de o parte, profeții sunt cei care îi repun pe oameni pe calea cea dreaptă și cei care transmit același mesaj profetic într-un stil particular. Profetul vine cu două lucruri, cu latura dogmatică, partea constantă și cu un anume ghid de direcții pentru a-i aduce pe oameni pe făgașul lui Allah. Pe de altă parte, trimisul este cel care vine cu o doctrină nouă, cu porunca de respectare a unor prescripții religioase și cu o lege nouă care încununează toate profețiile rostite anterior. Așa este privit Mahomed de către musulmani și Iisus de către creștini. Toți profeții care se regăsesc în Coran au fost musulmani și au avut o misiune de la Allah, pe care și-au îndeplinit-o rând pe rând până la venirea lui Mahomed.

Un punct important de legătură dintre ortodoxie și islam este prezența în Coran a Mariei, mama lui Iisus, numele ei fiind amintit de 34 de ori. Chiar dacă regăsim aceste dovezi, asta nu înseamnă că Maria este cinstită de musulmani așa cum este cinstită de creștinii ortodocși. Este de la sine înțeles acest lucru, întrucât nici Hristos nu este văzut ca Fiu al lui Dumnezeu.

Ideea de conciliere între religii în această lume pluri-religioasă trebuie scoasă în evidență tot mai des, pentru a putea fi evitate curente extremiste ale uneia sau ale alteia. Tradiționalismul religios este cel care dă de cele mai multe ori naștere unor concepte radicale, care se învăluie într-un spectru opac și nu mai acceptă nimic din exterior. De cele mai multe ori, dezbaterile și nu disputele, deschiderea și nu izolarea duc la noi metode de înțelegere, de conviețuire și la evoluția dialogului interreligios.

¹² Fericitul Augustin, *Mărturisiri*, trad. de Pr. Prof. Nicolae Barbu, în „Părinți și Scriitori Bisericești”, vol. 64, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1985, p. 63.

BIBLIOGRAFIE

- [1] ANGHELESCU, Nadia, *Introducere în islam*, ediția a doua, revăzută și adăugită, Editura Polirom, Iași, 2014.
- [2] AUGUSTIN, Fericitul, *Mărturisiri*, trad. de Pr. Prof. Nicolae Barbu, în „Părinți și Scriitori Bisericești”, vol. 64, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1985.
- [3] *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2013.
- [4] BOLDIȘOR, Adrian, *Poziția ortodoxă față de dialogul inter-religios. Dialogul cu Islamul*, în „Revista Teologică” (92), 2010.
- [5] *Coranul sau Traducerea sensurilor Coranului cel Sfânt*, Ediția a IV-a, revăzută, Editura Islam, București, 2006.
- [6] LAMMENS, Henri, *Islamul. Credințe și instituții*, trad. prefață și aparat critic de Ioan Feodorov, Grupul editorial Corint, București, 2003.
- [7] RAMADAN, Tariq, *Islam: The essentials*, a Pelican Book, translated by Fred A. Reed, Pelican an imprint Penguin Books, 2017.
- [8] *Report of Commission IV. The Missionary Message in Relation to Non-Christian Religions, with Supplement: Presentation and Discussion of the Report in the Conference on 18th June 1910*, Published for the World Missionary Conference by Oliphant, Anderson & Ferrier, Edinburgh and London, and the Fleming H. Revell Company, New York, Chicago and Toronto, 1910.
- [9] SAHAS, Daniel J., *Sfântul Ioan Damaschinul despre islam. Erezia ismaeliților*, trad. din engleză și greacă veche de Dragoș Dâscă, Editura Doxologia, Iași, 2015.
- [10] STĂNILOAIE, pr. prof. dr. Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. I, Ediția a II-a, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1996.